

Досліджуємо архівно-бібліотечну колекцію Омеяна Пріцака

Тайса Сидорчук,

*завідувач наукового архіву НаУКМА,
кандидат історичних наук*

Матеріали Агатангела Кримського в архіві Омеяна Пріцака

У ХХ ст. в українській гуманітарній науці постали дві унікальні особистості – Агатангел Кримський (1971-1942) та Омеян Пріцак (1919-2006), котрих об'єднав цілий ряд спільних характеристик. Це одне і те саме покликання – наука; основна наукова спеціальність – сходознавство; спільні особистісні якості – системність, послідовність, цілеспрямованість і дипломатичність; схожі види діяльності – від кабінетної праці вченого до науково-організаційної роботи національного масштабу. Доля визначила їх взаємовідносини «вчитель-учень», а державно-історичні обставини спричинили не лише їх безпосереднє знайомство, але й науково-творче спілкування (хоча й короткотривале), яке в свою чергу сприяло неперервності української сходознавчої науки. Крім того, і Агатангела Кримського, і Омеяна Пріцака з повним правом можна назвати універсальними вченими світової та української науки, що здійснили видатний внесок у декілька наукових галузей, зокрема в орієнталістику, лінгвістику, філологію, історію.

Безпосередня перша зустріч А.Кримського і О.Пріцака відбулася у Львові у січні 1940 р. Фактично опального вже понад 10 років А.Кримського направили, за словами О.Пріцака, до науково-культурного центру західноукраїнських земель після їх приєднання до СРСР «як корифея української радянської науки, живий доказ її високого рівня». Результатом спілкування відомого науковця і початкуючого дослідника була пропозиція А.Кримського О.Пріцакові продовжувати сходознавчі студії під його керівництвом в аспірантурі у Києві. Після чотирьох років навчання у Львівському університеті (1936-1939) у представників польської сходознавчої школи В.Котвіча, А.Клавека, Т.Левицького, Є.Завалинського та ін. і здачі всіх магістерських іспитів та отримання магістерського диплому в червні 1940 р., О.Пріцак прийняв запрошення А.Кримського. Наприкінці вересня 1940 р. молодий дослідник здав іспити і був зарахований до аспірантури Інституту мовознавства Української академії наук зі спеціальності «ісламська філологія».

Однак в статусі аспіранта А.Кримського О.Пріцак перебував не більш, як місяць, оскільки вже 29 жовтня 1940 р. був мобілізований на військову службу рядовим бійцем - червоноармійцем у Робітничу Селянську Червону Армію, а з 5 листопада служив в артилерійському полку в Уфі. За декілька місяців до початку війни військову частину, де служив О.Пріцак, передислокували на Україну і з квітня 1941р. місцем його служби стає Біла Церква. Після прибуття до України О.Пріцак одразу ж пише до А.Кримського листи з проханням прислати йому декілька сходознавчих праць вченого і підручники з арабської, турецької й

кримськотатарської мови для подальшого навчання навіть в умовах проходження військової служби і несприятливих обставинах казарменого життя.

Таким чином, лише півроку О.Пріцак перебував в атмосфері інтелектуального, наукового і особистісного впливу А.Кримського. Однак ці півроку спілкування (безпосереднього або листовного) безперечно мали вагомий вплив на формування наукових інтересів та кола досліджуваних проблем протягом всієї наукової діяльності О.Пріцака незалежно від країни перебування, місця праці, посади і умов реалізації без перебільшення грандіозних наукових проектів. Попри недовготривале спілкування та наукову співпрацю А.Кримського і О.Пріцака, а також багаторазові зміни місця проживання останнього протягом післявоєнного періоду, він збирав і зберігав документи і матеріали свого вчителя, які після довгих просторових і часових «мандрів» повернулися до Києва і зберігаються в особовому фонді Омеляна Пріцака №10 в Науковому архіві Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Відповідно до складу і змісту матеріалів А.Кримського в архівному фонді О.Пріцака можна визначити два комплекси документів: 1. матеріали, автором і власником яких був сам А.Кримський; 2. матеріали про А.Кримського, що були зібрані і сформовані О.Пріцаком. До першої групи належать без перебільшення одні з найбільш цінних документів не лише стосовно особи А.Кримського, але й всієї архівної колекції О.Пріцака. Серед них - рукописи А.Кримського, його особисті документи і фотографії. Другу групу документів складають статті про А.Кримського, що були підготовлені українськими і російськими дослідниками та надруковані у наукових виданнях і в періодичній пресі протягом другої половини ХХ ст.

Виникає логічне запитання: коли і яким чином рукописи, особисті документи і фотографії А.Кримського потрапили до О.Пріцака? Відповідь частково знаходимо у статті Н.Полонської-Василенко про А.Кримського та у вступній статті О.Пріцака «Наталія Полонська-Василенко: жмут спогадів» до перевидання книги дослідниці «Українська академія наук. Нарис історії». На основі вищевказаних статей, а також інших матеріалів архіву О.Пріцака, можна відтворити час і обставини, за яких частина особистих матеріалів А.Кримського потрапила до його учня.

Оскільки військова частина, в якій служив О.Пріцак напередодні війни, знаходилася у Білій Церкві, він брав участь у воєнних діях на території України з перших днів війни. Як і значна частина військовослужбовців протягом перших воєнних місяців О.Пріцак потрапив до німецького полону. Після втечі з полону він прибув до Києва восени 1941р., про що свідчить єдиний збережений оригінальний документ того часу в архіві вченого. Це - візитна картка головного редактора «Українського Слова» Івана Рогача, на звороті якої її власник написав прохання до житлового управління виділити квартиру для О.Пріцака, як співробітника вищевказаного часопису з датою 18 листопада 1941 р. Основна мета прибуття до Києва, як зазначав О.Пріцак, полягала у його бажанні знайти А.Кримського. О.Пріцак не знав, що ще наприкінці липня 1941 р. А.Кримський проти його волі був вивезений співробітниками НКВС із Звенигородки через Київ до Харкова і після звинувачення у контрреволюційній діяльності відправлений до Кустанаю (Казахстан), місця своєї трагічної смерті в січні 1942 р. у тюремній лікарні. Довідавшись від М.Кримської, сестри вченого, про його вивезення в липні 1941 р. із Звенигородки працівниками НКВС, О.Пріцак вирішив з'ясувати долю рукописів

А.Кримського. За порадою М.Кримської він звернувся до Н.Д.Полонської-Василенко, яка запевнила, що «рукописи і машинописи Агатангела Юхимовича зібрані і є в безпечному місці». Відчувши зацікавлення з боку німецької поліції до своєї особи, О.Пріцак вирішив залишити Київ і повернутися до Львова. Слід зазначити, що в грудні 1941 р. відбулися перші арешти німецькою владою співробітників «Українського Слова», в тому числі редактора І.Рогача. В січні-лютому 1942 р. майже всі співробітники «Українського Слова» і його літературно-мистецького додатку «Литаври», що перебували в той час у Києві, були заарештовані і розстріляні німцями в Бабиному Яру.

Наприкінці грудня 1941р., під час другої зустрічі з Н.Полонською-Василенко, яка вже знала від М.Ю.Кримської про намір О.Пріцака повернутися до Львова, вона передала йому пакет з матеріалами А.Кримського, котрий, за словами вченого, він «повинен був перевезти на Захід». Переживши переслідування радянської влади в 1920-30-і рр. і спостерігаючи, що відбувається в окупованому німцями Києві, Н.Полонська-Василенко вважала необхідним для забезпечення збереження хоча б частини рукописів А.Кримського передати їх О.Пріцаку. Можна припустити, що в рішенні Н.Полонської-Василенко віддати рукописи ненадрукованих праць А.Кримського та інші документи вченого його молодому учневі, якого вона раніше особисто не знала і з яким спілкувалася вдруге в житті, відіграли роль декілька факторів: про О.Пріцака дослідниця неодноразово чула від А.Кримського і, ймовірно, схвальні відгуки; сам факт пошуків свого вчителя і його праць О.Пріцаком в перші місяці війни і після втечі з полону також свідчив на його користь як людини і дослідника; можливо, О.Пріцак поділився з Н.Полонською-Василенко своїми планами щодо прагнення продовжувати далі займатися сходознавством і, зокрема, у західних вчених. Очевидним є факт, що Н.Полонська-Василенко в кінці 1941 р. не помилилася. Передані нею матеріали А.Кримського О.Пріцак зберіг попри складні і драматичні подальші воєнні роки, часті переїзди і зміни ним місця роботи і проживання.

Матеріали А.Кримського в архіві О.Пріцака можна назвати особовим міні-фондом, оскільки вони включають 5 типів архівних документів, що є основними і визначальними при формуванні того чи іншого особового фонду і на основі яких розробляється схема систематизації кожної архівної колекції, а саме: науково-творчі матеріали (рукописи монографій і статей, рецензії), особисті документи (посвідчення, квиток), листи, фотографії, матеріали інших осіб. За видом створення переважна більшість матеріалів А.Кримського є оригінали, що в цілому складає 24 одиниці оригінальних документів. В цілому матеріали А.Кримського систематизовані в окремий розділ першого опису архіву О.Пріцака і включають 48 справ.

Архів О.Пріцака в Науковій бібліотеці Національного університету «Києво-Могилянська академія» є другим після Інституту рукопису ЦНБ ім. В.Вернадського місцем зберігання цінної колекції документів А.Кримського в Україні. З огляду на обставини появи матеріалів А.Кримського у О.Пріцака їх загальна кількість у порівнянні з Інститутом рукописів ЦНБ ім. В.Вернадського є, зрозуміло, значно меншою. В той же час в архіві О.Пріцака зберігаються 9 рукописних і машинописних текстів наукових праць А.Кримського, які відсутні у фондах Інституту рукописів ЦНБ ім. В.Вернадського. Всі без виключення матеріали А.Кримського в архіві О.Пріцака мають виняткову наукову, джерельну історичну,

пізнавальну і культурологічну цінність, оскільки з огляду на їх оригінальність і одиничність примірників вони є унікальними документами для дослідження біографії і наукової спадщини вченого, а також історії науки в цілому.

Після систематизації і науково-технічного опрацювання архіву О.Пріцака були створені описи архівного фонду, що розміщені на сайті наукової бібліотеки НаУКМА. Всі матеріали, що зберігаються в особовому архіві О.Пріцака є доступними для всіх користувачів, які можуть користуватися його документами відповідно до Порядку користування документами, що зберігаються у науковому архіві Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Архів О.Пріцака, як і його бібліотечна колекція, викликають великий інтерес у вітчизняних і зарубіжних науковців. З матеріалами архіву працюють наукові співробітники Національної академії наук України, викладачі вишів, аспіранти і студенти Києва, Львова, Харкова. **14 лютого 2013** р. між науковою бібліотекою НаУКМА та Інститутом сходознавства НАН України ім. А.Кримського був підписаний договір про співпрацю у розвитку науково-дослідницьких студій у галузі сходознавства. Відповідно до одного з пунктів договору наукова бібліотека передає Інституту сходознавства електронні копії трьох документів, що зберігаються в архіві О.Пріцака, для їх перекладу і дослідження. Це три взаємопов'язані документи: «Подорож патріарха Макарія (Київський список праці Павла Алепського)», котрий А.Кримський привіз у 1898 р. з Сирії, а також російськомовний переклад тексту «Подорожі патріарха Макарія» Т.Кезми та україномовний переклад частини тексту «Подорожі патріарха Макарія» О.Пріцака.

1. «Подорож патріарха Макарія (Київський список праці Павла Алепського)» – рукопис арабською мовою обсягом 70 аркушів, на першій сторінці якого рукою А.Кримського кирилицею написана назва твору прописними буквами та ім'я вченого - друкованими буквами. На аркушах 1, 49 зворот та 70 зворот міститься печатка книгозбірні кабінету арабо-іранської філології Української академії наук; на аркушах 1 та 70 зворот - особистий штамп О.Пріцака, який він виготовив після отримання наукового ступеня доктора наук в університеті Геттінген (Німеччина). Подекуди текст містить підкреслення окремих слів і абзаців простим олівцем та на берегах - цифрові написи чорнилом і простим олівцем, подібні до почерків і А.Кримського, і Т.Кезми. Рукопис був опрацьований О.Пріцаком у тверду обкладинку з написом на корінці «Rihlat Makariyos».

2. Переклад рукопису «Подорож патріарха Макарія, який здійснив Тауфік Кезма (1882, Дамаск, Сирія – 1958, Київ) – науковий співробітник Всеукраїнської академії наук, викладач арабської філології у Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка. Переклад був здійснений у Києві в 1921-1924 рр. російською мовою і представляє собою рукопис у вигляді трьох зшитків обсягом 124 аркуші фіолетовим чорнилом. На титульній сторінці міститься пояснення до цього рукопису, написане Т.Кезмою: «Переводь арабской рукописи, не имеющей заглавия, ни начала, ни конца, но, по сличению с «Путешествием патриарха Макария», оказавшейся вариацией этого «Путешествия». Во многих местах рукопись эта вполне тождественна сь «Путешествием (Переводь Г.Муркоса. – Москва, 1898 г.); в некоторых немногим разнится от нее, в третьих – она самостоятельна. Вообще говоря, это ни что иное, как сокращенный экземпляр «Путешествия». Перевод

Тауфика Кезма с 53 страниц. Киев 1921 года». На останій сторінці 3-го зшитку, тобто в кінці всього тексту перекладу зазначена дата «26.лютого 1924 г.» і підпис Т.Кезми, що свідчить про період, протягом якого здійснювався переклад. Загальний обсяг тексту перекладу - 100 списаних аркушів зі зворотами. На аркушах 22 і 45 – печатка книгозбірні кабінету арабо-іранської філології Української академії наук; на аркушах 1, 22 і 45 – особистий штамп О.Пріцака. В Інституті рукописів ЦНБ ім. В.Вернадського зберігається звіт А.Кримського про роботу Історично-філологічної кафедри і кабінету арабо-іранської філології, в якому зазначено, що Т.Кезма переклав надзвичайно важливу для культурної і політичної історії України 17 ст. роботу з рукопису особливої редакції.

3.Переклад частини тексту рукопису «Подорож патріарха Макарія» українською мовою, здійснений О.Пріцаком у Львові у квітні-травні 1942 р. Переклад представляє собою рукопис у вигляді двох зошитів загальним обсягом 66 аркушів чорним та фіолетовим чорнилом. На титульній сторінці першого зошита міститься напис О.Пріцака: «Рігле Макарійос» Архидіякона Павла Алепського по дамаському рукопису А.Кримського [Опис подорожі патріарха Макарія Антіохійського в Румунію, Україну і Московію]. Арабський текст, переклад, коментар. Зошит 1. Болгарія – Молдавія. Львів. 1942. квітень-травень»; на титульній сторінці другого зошита – «Рігле Макарійос» (арабською мовою) Архидіякона Павла Алепського по дамаському рукопису А.Кримського . Зошит 2. Молдавія – Виправа Тиміша Хмельниченка – Валахія. Львів. 1942. Травень». На відміну від перекладу Т.Кезми О.Пріцак подав переписаний текст кожного аркуша рукопису арабською мовою і його переклад українською мовою. В зошит 2 вкладений окремий аркуш з назвою «Маршрут патріарха Макарія по Україні», складений О.Пріцаком.

Рукопис «Подорож патріарха Макарія» був привезений А.Кримським з Сирії, де молодий дослідник перебував у 1896-1898 рр. у науковому відрядженні. Цей рукопис є одним з чотирьох відомих вченим рукописів «Подорожі патріарха Макарія» і на сьогодні найменш дослідженим. Інші три рукописи зберігаються у бібліотеках Лондона, Парижа і Санкт-Петербурга та неодноразово вже перекладалися, опрацьовувалися арабістами і публікувалися. Наукові співробітники Інституту сходознавства планують виконати свій переклад арабського рукопису «Подорожі патріарха Макарія» та провести порівняльне дослідження його тексту з іншими трьома рукописами в рамках міжнародного проекту з румунськими і російськими колегами. Зичимо учасникам цього проекту, зокрема науковим співробітникам Інституту сходознавства доктору філологічних наук В.С.Рибалкіну та кандидату філологічних наук Ю.І.Петровій успіхів і нових відкриттів і сподіваємося на подальшу наукову співпрацю у вивченні сходознавчих матеріалів з унікальної бібліотечної та архівної колекції Омеляна Пріцака.